

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
GEVHER NESİBE TIP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
YAYIN NO : 6

EBÛ MANSUR SEMERKANDÎ

MÂTURÎDÎ

(862-944)

14 MART 1986 — KAYSERİ

Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen
«Ebû Mansur Semerkandî - Mâturîdî Kongresi»
Tebliğleri

14 MART 1986
KAYSERİ

Y A Y I N L A Y A N
Prof. Dr. Ahmet Hulûsi KÖKER

(Tebliğlerin dil ve bilimsel sorumlulukları konuşmacılara aittir.)

Her hakkı saklıdır

ISBN. 6160 - 633

Dizgi - Baskı
Erciyes Üniversitesi Matbaası
K A Y S E R İ

MÂTURİDİ'NİN DÜŞÜNMEYLE İLGİLİ BAZI AYETLERİ TE'VİLİ

Doç. Dr. Murtaza KORLAELÇİ*

Ebû Mansur Mâturîdî (ö. 333/944)'nin, düşünmeyle ilgili bazı ayetleri te'viline geçmeden önce «düşünme» ve «düşünce» kavramlarının anlamları hakkında az da olsa bilgi vermenin yararlı olacağı inancındayız.

DÜŞÜNME : Geniş manada ele alındığı zaman «Aristoteles'in öne sürdüğü biçimiyle, insanî hayvandan ayıran belirgin özellik»tir (1). Başka bir deyişle ifade etmek gerekirse «düşünme birleştirmek, parçalamak ve karşılaştırmaktır.» (2).

İlmî manada ele alındığı zaman «düşünme», akıl yürütme veya akıl yürütmeler zinciridir. Akıl yürütme ise hükümler arasında bağ kurarak, zihnin bilinenlerden bilinmeyenleri elde etmesidir» (3). Görüldüğü ügibi bu tanımla düşünmeye, zihnin, yanılmaya düşmeden işlemesidir, denilebilir. Eğer düşünme gerçek nesnelere konu ediniyorsa somut düşünme, ideal nesnelere konu ediniyorsa soyut düşünme isimlerini alır.

DÜŞÜNCE : Düşünce, yukarıda belirttiğimiz akıl eylemlerinin ürünüdür. Düşünmenin belli bir biçim almasıdır. Arapça tefekkür, tedebbür ve temmül (4) kelimeleriyle karşılanır. Felsefe lisanında birçok anlamı olan bu kelimeye değişik filozoflar kendine özgü anlamlar verip ayrı ayrı tarif etmişlerdir. Biz bu ayrıntılara konumuz gereği giremeyeceğiz.

Bilindiği gibi günümüz ilimlerinden psikoloji, düşünme olayını; bilgi teorisi, bilginin meydana gelişinde düşünmenin rolünü; mantık, kavramsal olanla bağlantısını; metafizik, varlıkla bağlan-

(*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

tısını; sosyoloji de toplumdaki yerini araştırır (5). Çeşitli bilim dallarına değişik yönleriyle konu olan bu düşünme olayı çeşitli şekillerde ortaya çıkıyor. Takiyettin Mengüşoğlu'na göre «eğer düşünme, tipik olmayan bir durumu hemen kavratsa, düşünmenin bu gö.ünüş şekline «zeka» adını veriyoruz. Eğer düşünme belli problemleri tasarlar, onları kavramlarla anlatır ve bunlar üzerinde reflexiona dayanan açıklamalar yaparsa, düşünmenin bu şekline de «akıl» adını veriyoruz. Eğer düşünme, algılama alanında olan bir olayı hiçbir reflexion yapmadan doğrudan doğruya kavratsa düşünmenin bu şekline de «anlama» adını veriyoruz. Eğer düşünme, olup biten her şeyi yahut içinde bulunduğumuz bir durumu doğrudan doğruya, yani hiçbir kavrama başvurmadan «his» ederse, düşünmenin bu şekline «seziş» adını veriyoruz. Eğer düşünme, hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmadan ortaya çıkarsa, düşünmenin bu şekline de «hayal» (fantazi) adını veriyoruz. Eğer düşünme real olanla ilgili olan algı-aktını, bu akttan sonra yeneden canlandırırrsa, buna da «tasavvur» adını veriyoruz» (6).

Görüldüğü gib düşünme çeşitli şekillerde ortaya çıkıyor. Aca-ba düşünme ile, düşünme ürünü olan düşünce arasında ne gibi farklar vardır? Bu farkları da Mengüşoğlu şöyle ifade ediyor: «Düşünceler, süjeden çözümlenerek ideal bir varlık tarzı olan mantık sferine «katılabildikleri» bu sferde varlıklarını sürdürdükleri halde, düşünme, süjesiz bir an bile varolamaz (.....) Düşünceler ideal, yani değişmeyen bir varlık niteliğine sahiptirler; halbuki düşünme-sferi real bir varlık sferidir ve real varlık-sferinin bütün özelliklerini taşır.

Düşünmenin taşıyıcısı gerçek, yaşayan süjelerdir (.....) Süje düşünmenin biricik taşıyıcısı, biricik kaynağıdır. Halbuki düşünceler, hiçbir süjeye bağlı olmadan varlığını sürdürebiliyorlar. Bundan başka düşünceler bir dil ile (yazılı ya da sözlü olarak) anlatılabildikleri halde, düşünme böyle bir nitelikten yoksundur.» (7).

Aralarındaki farklar, daha değişik şekillerde de ifade edilebilecek olan bu «düşünme» ve «düşünce» kavramları insanlık tarihi ile yaşıttır. İnsan nesli olduğu müddetçe de devam edecektir. Çünkü birinin süjesi insan olduğu için nesiler halinde devam ediyor. Diğeri ise yazıya geçerek devamlılık kazanıyor. Her asırda olduğu gibi, günümüzün ilim adamlarının da ortaya çıkarmak için uğraştıkları düşünceler, zamanında tespit edilmiş tarihî düşüncelerdir. Kendilerinin hazırladıkları ise geleceğe bırakılacak birer miras değil midir?

Madem ki düşünce süjeden ayrıldıktan sonra ölümsüzleşiyor, öyle ise günümüz insanları, uğrunda çaba sarfettikleri fikirlerden dolayı eski bir düşünürün emrine girmiyorlar mı? Bazı toplumsal huzursuzlukların kaynağında bu gerçek yok mudur? Bu gibi soruların cevabı üzerinde biraz düşünmenin faydalı olabileceği kanısındayız. Değerli ilim adamı Prof. Dr. Necati Öner'in belirttiği gibi «bugün dünya Batı, Doğu diye ikiye ayrılmış âdeta birbirlerine dış bilememektedirler. Bu iki grup arasında çıkacak bir savaşın insanlığı yokedeceği endişesi vardır. Aslında bu bölülmeyi yapan fikirlerdir. Bir tarafta Voltaire'ler, Rousseau'lar diğer tarafta Engels'ler, Marx'ların fikirleridir. Büyük kitleler belki bu filozofların adlarını bile bilmeden onların fikirleri peşine sürüklenip gitmektedir.» (8).

Böylece sürükleyici gücünün önemi vurgulanan düşüncenin kaynağını teşkil eden «düşünme» hakkında, Mâturîdî'nin görüşü nedir? Hemen her insanın yapacağı her şey, çözeceği her problem karşısında başvurduğu bu soyut sığınak, Mâturîdî'ye göre bir önemi haiz midir? O'nun bu husustaki görüşünü, yapabildiğimiz kadarı ile, Tevilât'ından misaller vererek belirtmeye çalışalım.

Mâturîdî'ye Göre Düşünme : Mâturîdî'ye göre Cenab-ı Allah, düşünmeyi aklın, bilinmeyi dış duyu organları (beş duyu organı) ile anlaması için bir yol olarak yarattı. Aklın bilinmeyi idrak etmesi için tek yol, dış duyu organlarıdır. Eğer bu duyu organları olmazsa akıl idrak edemez. Akıl tek başına idrak edemez. Akıllar için, bilinmeye ulaşmaya vasıta olmak üzere Allah, dış duyu organlarını yaratmıştır.

Mâturîdî düşünmeyle ilgili görüşlerini, Nahl suresinin aşağıdaki 11, 12, 13 ve 14. ayetlerine dayandırıyor. Bunlar :

«Elbette bunda düşünecek bir topluluk için (Allah'ın kemal ve kudretine delâlet eden) bir alâmet vardır.»

«Elbette bunların herbirinde aklını başına alıp düşünen bir topluluk için, birçok alâmetler var.»

«Elbette bunda da düşünecek bir topluluk için ibret nişanesi var.»

«Olur ki şükredersiniz.»

Düşünürümüze göre Allah, bu ayetleri bir tertip üzere zikretmiştir. Çünkü düşünmeyle, ayetlerde geçen şeyler aklediliyor ve biliniyor. Bilindikten, akledildikten ve anlaşıldıktan sonra, kendi nezdinden verdiği nimetlere şükürü hatırlatıyor. Dış görünüşü itibariyle bizce bilinmeyen şeyler düşünmekle ancak bilinebilir (10).

Bu açıklamalardan anlaşılıyor ki Mâturîdî, düşünmeyi bir bilgi edinme yolu kabul ediyor. Bu fikrini de, Kur'an'daki ayetlerin tertibinden çıkarıyor. Öyle görünüyor ki Mâturîdî'ye göre düşünme olmadan Allah'ın birliğinin, O'nun idaresinin, ilminin ve hikmetinin, öldükten sonra dirilmenin, O'nun kudret ve gücünün manası anlaşılabilir.

Mâturîdî insanlar için üç türlü bilgi edinme yolu kabul ediyor. Bunlar da beş duyu, doğru haber ve akli tefekkürdür. Sonuncusu da ikiye ayrılır: 1— Zarurî (bedihi) ilim : Düşünmeden, ilk bakışta meydana gelen bilgidir. Her bütünün parçalarından büyük olduğunu bildiğimiz gibi. 2— İstidlâlî ilim : Duman görülen yerde ateşin olduğunu bilmek gibi.

Eğer akli tefekkür bir bilgi edinme yolu ise bu kadar düşünürün verdiği fikirler genelde, niçin birbirlerini nakzediyor? Bu sorunun cevabı da şöyle veriliyor: «Akıl sahiplerinin görüş ayrılıklarına düşmesi, ya akıllarının ilmi tefekkür seviyesine ulaşmaması veya kendilerinin ilmi tefekkür şartlarını tamamıyla yerine getirmemesi sebebiyledir» (11).

Bu bilgilerden Mâturîdî'nin düşünmeye verdiği ehemmiyet açık olarak görülüyor. Acaba düşünmeyle her şeyin hakikatı hakkında kesin bir bilgiye ulaşılabilir mi? Yahut her şeyin özünün ne şekilde olduğunu düşünmek dinen sakıncasız mı? Mantıktaki tanım yapılamazlar gibi, dinde de düşünülemezler var mı? Bu sorularımızın cevabını Hz. Peygamber'in şu hadisinde buluyoruz: «Allah'ın mahluku hakkında düşününüz. O'nun zatı hakkında düşünmeyiniz. Çünkü sizler Cenab-ı Hakki gereği gibi takdir etmekten acizsiniz» (12).

Görülüyor ki Allah'ın zatı hakkında düşünmek insanlar için yasaklanmıştır. Fakat O'nun yarattıkları hakkında düşünmek de emredilmiştir. Öyle ki Hz. Peygamber bir hadisinde: «Bir saat düşünmek bir yıl ibadetten hayırlıdır» (13) demektedir. Ayrıca Allah'ın yarattığı tabiatı incelemek, üzerinde düşünmek ve onu

bilmeye çalışmak ta ibadet kabul edilmektedir. Muhammed İkbâl'e (1873-1938) göre Allah'ın yarattığı «baiatı bilmek Allah'ın davranışını bilmek demektir. Tabiatı inceler ve araştırırken, Mutlak Zat'a biraz daha yaklaşmak çabasında oluruz. Bu ise ibadetten başka bir şey değildir» (14). Düşünme neticesi elde edilen ilimlerin tamamı da Allah'ın yaratıkları ile meşgul olduğuna göre, mahlukat üzerinde düşünmek insan tabiatına en uygun olan şey demektir.

Düşünce tarihi boyunca insanoğlunun sorduğu sorular hep yaratıklar üzerinde veya bunları yaratanın olup olmadığı hususundadır. İçinde yaşadığımız evrenin yapısı nedir? Bu evrenin yapısında hiç değişmeyen unsurlar var mıdır? Bu evrenle insanların ne gibi ilişkileri vardır? Kâinatın sonu ne olacaktır? Bu kâinatı var eden kimdir?... gibi sorular insanoğlunun düşünce alanını belirtmeye yeter gibi görünüyor.

Fakat bu kadar önemli olan düşünme insanoğlunun nereye kadar götürebilir? Düşünmenin sınırı var mıdır? Dini açıdan ele alındığı zaman düşünme, iman etme yerine geçebilir mi? Son soruya evet demek imkan sınırının dışında gibi görünüyor. Çünkü, birçok problemler için hareket noktası görevini yapan bilme'nin bittiği yerde başlayan düşünce, bilme'nin verilerini mümkünler alanına yayar. Sahası varolanlar olduğu için de, varolanlar basamağında ne kadar yükselirse yükselsin yine sınırlıda kalır (15). Fakat fizikî alandan metafizik alana açılan yolu gösterir. Aşkın varlığa nasıl ulaşılabileceğini kılavuzlar. Bu andan itibaren de iman başlar. Bu ezeli ve ebedî olan aşkın varlığa da ancak imanla ulaşılabilir. Dolayısıyla bu denli önemi haiz olan düşünme imanının yerine geçemez.

İnsanoğlunun sorduğu, yukarıda belirttiğimiz, varlıklar alemi ile ilgili soruları cevaplandırmada en büyük paye din felsefe ve şiire aittir. Konumuz, Kur'an'ın düşünceyle ilgili bazı ayetlerinin te'vili olduğu için bu hususta dini esas alıp, diğerlerini, tevili belirtilen ayetlerle ilgisi oranında ele alacağız.

Hız. Peygamber'in sürekli dualarından birisi de «Ey Rabbim, bana eşyanın hakikatı ve mahiyeti hakkında bilgi ver.» (16). duasıdır. Bu, İslâm'da eşyanın mahiyeti hakkında düşünmenin bizat Hız. Peygamber tarafından başlatıldığını gösterir. Eşyanın hakikatı söz konusu olunca ilkin evrenin meydana gelişini açıklayan

ayetlerin nasıl tevil edildiğini görmek gerekiyor. Ancak düşünceyle ilgili ayetlerin tümünün tevilini bir tebliğe almak, hacmi aşacağı için, bir seçim yapmak kaçınılmaz oluyor. Bu nedenle Allah'ın varlığını düşünmeyi emreden birkaç ayetin tevili ile sınırlı kalmak gerekiyor. Mâturîdî'nin, düşünceyle ilgili tüm Kur'an ayetlerini tevili ayrı bir eser konusu olabilir.

AYETLERİN TEVİLİ : Bizim tevilini belirtmeye çalışacağımız ayetlerin ilki, Enbiya suresinin 30. ayetidir. Bu ayette Cenab-ı Allah şöyle diyor: «O kafir olanlar, görmediler mi ki, göklerle yer bitişik bir halde iken biz onları ayırdık. Hayatı olan her şeyi sudan yarattık. Hâlâ inanmıyorlar mı?» (17).

Mâturîdî ilk defa ayetin başındaki «görmediler mi?» lafzını ele alıyor. Bu lafzın anlamının Kur'an'da birkaç vecih üzere ortaya çıktığını belirtiyor. Bunlardan birincisi «emir» ihtiva ediyor: Yerle göklerin önceleri bitişik olduğunu biliniz ve görünüz. İkincisi «şart» ihtiva ediyor: Yerle göklerin böyle olduğunu düşünselerdi, inceden inceye araştırsalardı, bilselerdi. Üçüncüsü ise «uyarı» ihtiva edip, «kesinlik» bildiriyor: Muhakkak onlar yerle göklerin önceleri bitişik olduğunu bildiler ve gördüler.

Bu ilk lafzı böylece açıkladıktan sonra ayetin «Hayatı olan her şeyi sudan yarattık» kısmını zikrediyor. Bu ayetin manasını sonraki ayetlerle açıklıyor. Bunlar, «Yeryüzünde insanları çalkalamamak için sabit dağlar yarattık.»: «Dağlar arasında pek çok yollar yaptık ki doğru gidebilsinler.» (18) «... Gök yüzünü de korunmuş tavan yaptık.» (19): «Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratan O'dur.» (20) ayetleridir. Bu ayetlerin hepsi de «Küfredenler görmediler mi?» ayetine cevap teşkil ediyor. Böylece Allah, küfredenlerin, kendisinin yarattığı çeşitli nimetleri gördüklerini, buna rağmen inkara gittiklerini belirtiyor.

Görüldüğü gibi Mâturîdî, bir hükmü açıklayan âyeti tevil ederken, bu ayetin anlamını açıklamakta veya kuvvetlendirmekte olan diğer ayetleri de aynı yerde zikrediyor. Böylece düşünme bütünlüğünü sağladıktan sonra asıl açıklamak istediği ayetin teviline başlıyor. Bir ayetin anlamı ile ilgili diğer ayetleri aynı yerde zikredişi, Mâturîdî'nin hıfzının son derece kuvvetli olduğunu ve meseleyi ele almada son derece mantıklı bir metod takip ettiğini göstereceği inancındayız. Ayrıca tevil ettiği ayetle ilgili hadisleri, ayetin açıklamasında kullanışı; ayette geçen gramerle ilgili önem-

li hususları ve o ayetin, devrinin düşünce hareketleriyle ilgili yorumunu da hemen zikrediş, eserine emsalsiz bir üstünlük kazandırıyor. Öyle zannediyoruz ki bu durum Ömer Nasuhi Bilmen (1884-1971)'e şu cümleleri yazdırıyor: «Deniliyor ki, tefsirler sayılacak olsa Tevilat birinciliği haiz bulunur. Bunun ikincisi yoktur. Bu ilimde buna müvazi (denk) ve belki kârib (yakın) bir kitap telif edilmemiştir.» (21).

Bu emsalsiz eseri sonraki nesillere bırakan Büyük Türk alimi ayetin açıklanmasına şöyle devam ediyor: «Yerle gökler bitişikken onları birbirinden Allah ayırdı. İnsanların rızıklarını da onlardan çıkardı. Sudan yarattığı insanlara, aileleri ile yerleşmeleri ve sükun bulmaları için yeri yarattı. Yarattığı bu yeri insanlara döşek, dağlara da temel kıldı. İnsanlar, Allah'ın kendileri için yarattığı yeryüzünde, kudretleri yettiği kadarıyla yerleşim merkezleri kurarlar. Allah'ın yaratmış olduğu yollarla uzak uzak belde-lerden ihtiyaçlarını, arzularını ve çeşitli yararlarını temin ederler. Yeryüzündeki daha birçok nimetleri insanların emrine veren Allah göğü insanların üzerine düşmekten alıkoyuyor. Çünkü «Doğrusu gökleri ve yeri zeval bulmaktan Allah koruyup tutuyor.» (22) demektedir. Yine insanların son derece faydalandıkları gece, gündüz, güneş ve ayı da Allah yarattı.

Mâturîdî'ye göre Allah insanlara verdiği sayısız nimetlerden bir kısmını belirtiyor ki, insanlar şükretsizler; yahut ta inkar edenler Allah'ın gücünü ve kudretini anlasınlar. Yeri göklerden ayırmak, her canlıyı sudan yaratmak, direksiz olmasına rağmen göğü düşmekten koruyup tutmak Allah'ın kudretindedir. Gece ve gündüzün yaratılışı da Allah'ın kudretindedir. Öldükten sonra dirilme, toprak olduktan sonra yeniden canlanma da Allah'ın kudretindedir. Allah'ın bizatihi zengin ve mülk sahibi olduğunu belirtmesi, ihtiyaçlarından dolayı evlatlar, ortaklar ve eşler edinenlerin durumunda olmadığını göstermek içindir. Hatta kendilerine yardımcı dokunacağını sandıkları tanrılar edinenlerin ve tanrılarının aczini belirterek şöyle diyor Allah: «Yoksa birtakım ilahlar edindiler de yerden ölüleri onlar mı diriltecekler?» (23). «Eğer yer ile gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı, bunların ikisi de muhakkak fesada uğrar, yok olurdu.» (24). Böylece Allah kendinden başka ilah edinenlerin iddialarının çok yanlış olduğunu belirtiyor.

Yukarıda belirtmeye çalıştığımız açıklamaları verdikten sonra Mâturîdî «Yerle gökler bitişikken biz onları ayırdık.» ayetine

diğer müfessirler tarafından verilen farklı manaları zikrederek şöyle diyor: «Bazıları dediler ki: göğün yarılması su ile, yerin yarılması da bitkilerledir. En şiddetli ve en azametli olan göğün en yumuşak şeyle, su ile; şiddet ve sağlamlığına rağmen yerin de en yumuşak bitkilerle yarılmasıdır. Bu zikredilenlerin hepsi de Allah'ın kudreti ve lütfu iledir.»

Günümüzün müsbet ilimleri ışığı altında düşünöldüğü zaman, yukarıdaki ayete bu yorumu getirenlerin, atmosfer bilgilerinin az olduğu söylenebilir. Çünkü su, gökten değil bulutlardan meydana gelmektedir. Göğün yarılması ayrı, gökten yağmur indirmek ayrı anlamadır. Cenab-ı Allah'ın Kur'an'ın birçok yerinde «Gökten yağmur indirdik» şeklinde belirttiğı ayetlerinde, «yüksekten yağmur indirdik» anlamı varken, müfessirlerin belirttiğı «göğün yarılması» cümlesinden böyle bir anlam çıkarmak zor görünüyor.

«Bazıları dediler ki: «Yerle gökler bitişikken biz onları ayırdık» ayetinin manası, «yerle gökler arasında, mahlukat için mutedil bir mekan kıldık» anlamındadır. Bazıları da dediler ki: «Yer de gök de tek idi. Gökten yedi tane, yerden de yedi tane yarattı» (25).

Görölüyor ki her müfessir kendi bilgi ve anlayış derecesine göre ayeti açıklıyor. Asrımızın müfessirlerinden Elmalılı Hamdi Yazır (1877-1942) ise aynı ayeti şöyle açıklıyor: «Baksalara öyle iken biz onları fatkettik- kopardık, ayırdık. Yok iken yaratıldılar. Bir tabiatta kalmayıp, muhtelif tabiatlara tenevvü ettirildiler, arz semavattan ayrıldı. Üzerinde otlar bitirildi» (26).

Elmalılı'nın bu açıklaması, asrımızın cosmogonie bilimi anlayışına daha yakındır. Bu ayetin açıklamasında ileri sürölen fikirlerden hareketle, müfessirlerin birçok müsbet ilimlerde de bilgi sahibi olmasının gerektiğı söylenebilir. Aksi halde yapılan tefsirler tatmin edici olamaz. Başka bir deyişle ifade edersek her asrın, muhtelif ilim dalları alimleri, Kur'an'ın kendi sahaları ile ilgili ayetleri üzerinde çalışmalıdır. Sonra, müfessir bunları kontrol ederek tefsirine almalıdır. Bu şekilde yazılmış olacak tefsirin, asrın insanlarını tatmin edebileceğı kanısındayız.

Ayetin «Hayatı olan her şeyi sudan yarattık» kısmını, Mâtürîdî'nin kendisi açıklıyor. Bu hususta başka tefsircilerin görüş-

lerini sunuyor. Bu görüşleri de şöyle belirtiyor: «Bazıları şöyle dedi: Su nutfedir, mahlukatın yaratıldığı insan nutfesidir. Bazıları da şöyle dedi: Her şeyin hayatını, yeryüzünde yaratılan veya gökten indirilen sudan yarattık. Yeryüzü mahlukatı hayatının su ile olduğu bilinir. Fakat gök ehlinin hayatının ne ile olduğu bilinmez. En iyi bilen Allah'tır» (27).

Burada belirtilen «göktekilerin hayatının ne ile olduğu bilinemez» ifadesi büyük bir sırta işaret eder gibi görünüyor. Acaba söz konusu olan husus, diğer gezegenlerde de canlıların bulunduğu mudur? Eğer «göktekiler» tabiriyle manevî varlıklar kastedilseydi, bu ifade kullanılmazdı. Çünkü Allah onların tabiatını bildiriyor.

«Hayatı olan herşeyi sudan yarattık ayetini açıklarken kendi görüşünü belirtmeyen Mâturîdî, Allah her hayvanı bir sudan yarattı» (28) ayetini tamamen kendi görüşleri ile açıklıyor. O'na göre «bu ayetle Allah kudretini, kuvvetini, ilmini ve yönetimini haber vermektedir. Çünkü Allah bütün mahlukatı, cevherleri (özleri) ve cinslerindeki çeşitliğe rağmen bu sudan, tek bir şeyden yarattı. Muhakkak bu mahlukat yaratılmadan önce bu tabiatta degillerdi. Fakat sonradan kazanılan yönetimlerle bilinmeyen, ilm-i Zâtî'nin bildiği tek bir yönetimle bu mahlukat çeşitli cinslerde yaratıldı. Eğer bu mahlukat tabiatı halinde kendiliğinden oluşsaydı, şüphesiz tek bir sıfat ve tek bir ölçü üzere ortaya çıkarlardı. İkinci olarak, beşer hakimlerinden hiçbir kimse bu alemin inşası keyfiyetini idrak edemez. Allah bu mahlukatın tamamını bu sulardan yarattı. Şüphesiz bunları Allah yarattı. Mahlukatın yaratıldığı sularda bir mana, mahlukatın cevherine (özüne) ait bir şey de yoktur. Allah'ın bu mahlukatı böyle yaratışı, O'nun bizatihi kâdir olduğuna delalet eder. O'nu hiçbir şey aciz bırakamaz. Sebep de yaratır, sebepsiz de yaratır. Muhakkak Allah bu mahlukatı zati hikmetiyle yarattı. Ne var ki beşer hakimleri bunu anlamadı. Bu mahlukatın, bu manalar ve sebepler üzere yaratılışı, Allah'ın kudretine delalet eder. Muhakkak Allah, bu mahlukatı başıboş terkedilmeleri için, emir ve yasaklardan muaf olarak yaratmadı. O bazı şeyleri emreder, bazı şeyleri de yasaklar. Emir ve nehiy sabit olunca, yaptığının karşılığını görmek için ölümden sonra dirilmek te gerçek demektir. Bu mahlukatın sudan yaratılması Allah'ın kudretine delalet eder. O diriltmeye kadirdir. O'nu hiçbir şey aciz bırakamaz.» (29).

Mâturidî'nin bu ayeti açıklayışından canlılar için cins veya tür değiştiren bir evrimin olmayacağı anlaşılıyor. İnsanlar hakkındaki Darwin (1809-1882) in evrim nazariyesinin isabetsizliği bir kez daha ortaya çıkmış oluyor. Mâturidî'nin de işaret ettiği gibi eğer canlı varlıklar kendiliğinden oluşsaydı, hepsi tek cins ve aynı tipte olurdu. Bu kadar değişik cins, çeşit ve tipte, hiçbiri diğerine benzemeyen varlıkların oluşu, bunların Allah tarafından O'nun ilm-i zâtisi ile yaratıldığını kuşku götürmez bir şekilde ortaya koyuyor. İnsan, insan olarak yaratılmıştır, diğer hayvanlar da, ayrı ayrı kendi cinslerinde yaratılmışlardır.

Kur'an'daki bu «her canlının sudan yaratıldığı» gerçeği çok eski tarihlerden beri, bir kısım düşünürler tarafından değişik biçimlerde ortaya atılıyor. Bilindiği gibi, felsefe tarihinde antik yunan dünyasında, bu görüşü ileri sürenlerin başında Thales (624-546) gelmektedir. O'na göre «her şey sudan çıkmıştır. Hayatın kaynağı sudur.» (30) Thales'in ileri sürdüğü iddiaya göre her şey canlıdır, cansız diye bir şey yoktur. Suda gelen her şey günün birinde tekrar suya dönecektir. Su ezeli ve ebedidir. Dolayısıyla su tanrıdır. Bu gibi görüşleriyle kendi materyalist hylozoisme'ni açıklayan Thales, kanatımızca akli ölçülerin dışına çıkmadığı için, kendi materyalizmi içinde dönüp dolaşmaktadır.

Her canlının sudan yaratıldığını belirten ayetle, Thales'in iddiası arasında kıyası mümkün olmayan farklar vardır. Her şeyden önce su ezeli ve ebedi olan bir tanrı değildir. Allah'ın insanlar için yarattığı nimetlerden biridir. İkinci olarak, Cenab-ı Allah sadece canlıları sudan yaratmıştır. Canlıların dışındaki varlıkların yaratılışı daha değişiktir. Halbuki Thales'e göre canlı, cansız her şey sudan meydana gelmiştir. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz gibi, müfessirlere göre, gök ehlinin yaratılışı ise tamamen ayrı bir durum arz ediyor.

Bu açıklamalar gösteriyor ki akıl, insanı bir dereceye kadar hakikatı araştırmaya sevk edebiliyor. Fenomen aleminde söz sahibi olabiliyor. Ama daima, beş duyu verileri oranında, sınırlıda kalıyor. Bilindiği gibi Kant'a göre akıl «hakikatta ancak hadiseleri bilir ve bütün ameliyelerinin maddesini ancak duyarlıktan alır. Halbuki mutlak topluluk olarak kainat, ruh, tanrı, hadise değildir.» (31). Dolayısıyla bunları bilmekte son söz akla ait olamaz.

Düşünmeyle ilgili olarak seçtiğimiz ikinci ayette şudur : «Gökleri ve yeri yaratması, lisanlarınızın ve renklerinizin birbirin-

den ayrı olması da O'nun (kudret) alametlerindedir. Şüphesiz ki alimler için ibretler vardır.» (32).

Mâturidî ilk defa «O'nun alametlerinden» lafzını alıyor. Buna şöyle bir anlam veriyor: «Bunlar, Allah'ın birliği, rablığı ve ilâhlığının delillerindedir.» Ayetin bundan sonra gelen kısmını: «Göklerin yaratılmasında, boşlukta yükseltilmesinde ve yerlerinde sakinleştirilmelerinde deliller vardır.» (33) şeklinde açıklıyor.

Allah Kur'an'da, elli civarındaki ayetleriyle insanların dikkatlerini yerin ve göklerin yaratılmasına çekiyor. Biz insanlar ise bu yaratılış delilinin üzerinde hemen hiç durmuyoruz. Diğer taraftan yeni icad edilmiş bir makinanın, bir aletin; veya yeni keşfedilmiş bir buluşun üzerinde zamanımızın büyük bir kısmını harcıyoruz. Hatta asrımızın insanları genelde birbirini bir anda yok edecek keşif ve icadları elde edebilmek için maddî ve manevî bütün gücünü sarfediyor da içinde yaşadığı bu alemin nasıl ve niçin yaratıldığı üzerinde neden az düşünüyor, bilemiyoruz.

Felsefe tarihine baktığımız zaman, antik çağda, Milet'li Elealı ve diğer birçok filozofun, kainatın meydana gelişi üzerinde durduklarını görüyoruz. Onları devirlerinin seçkin simaları haline getiren amilin, kâinatın var oluşu üzerinde durmaları olduğu söylenebilir. Varılan neticelerin doğruluğu veya yanlışlığı bir tarafa bırakılarak düşünülürse, kâinatın var oluşu üzerinde büyük şahsiyetlerin uğraştığı görülüyor.

Allah'ın birçok ayetleriyle defalarca insanların dikkatini çektiği gökier ve yerin yaratılışı; ay, güneş ve diğer gök cisimlerinin yörüngelerine yerleştirilişi; gezeğenler, yıldızlar ve galaksiler arasındaki ahenkli sistem, düşünce tarihine altın harflerle ismini yazdıran Eflatun (427-347) un üzerinde durduğu konulardan biridir.

Prof. Dr. Kamran Birand'ın da belirttiği gibi Eflatun'a göre «insan topluluğunun gerçek anlamını kavramak ve onu gerektiği şekilde düzenleyebilmek için, ilkin, astronomik kosmosu kavramış olmak gerekir. Çünkü uyum ve düzen kavramlarının anlamını bilmek ancak öncesiz ve sonsuz bir düzenin ifadesi olan arstronomik kosmosu kavramakla mümkün olur. İnsan, astronomik kosmosu incelerken uyum ve düzen düşüncesinin kendisine varır. Gerçekten bu öncesiz ve sonsuz düzen içindeki yıldızların mahrelkeri üze-

rindeki sonsuz kanunlu ve uyumlu hareketleri, onu, kanun kavramının kendine götürür. Gökyüzündeki bu uyum ve düzene hayran olan insan, onun bir aynını da yeryüzünde gerçekleştirmek ister. İnsanlık topluluğuna hakim olacak kanunların da tıpkı yıldızlar alemindeki kanunlar gibi sürekli ve uyumlu olması gerektiği düşüncesine varır. Bu suretle, devlet astronomik kosmos'un yeryüzündeki bir modeli olmalıdır. Devlet içinde yaşayan fertse, devletteki bu uyum ve düzeni kendi ruhunda gerçekleştirmelidir.» (34).

Bu fikri ortaya atan Eflatun «alemdaki ilâhi unsurları görmek için gözlerimizi açtı. Fakat O, Tanrı'yı aleme getirmede bir türlü başarılı olamadı.» (35) Her ne olursa olsun, Allah'ın defalarca dikkati çektiği yaratılış delilinden faydalanma, tarihin her devrinde ortaya çıkıyor demektir.

Acaba Allah bu yaratılış deliline dikkat çekmeyi niçin bu kadar tekrar ediyor? Mâturidî'ye göre, insanların fiil ve kudreti dahilinde böyle bir yaratmanın benzeri görülmediği içindir. Allah'ın belirttiği bu delillerin inkarını düşünmekte mümkün görünmüyor. İnsan âmâ bile olsa diğer duyu organları ile, hiç değilse, üzerinde yaşadığı dünyanın varlığını kabul etmek mecburiyetinde kalır.

Düşünürümüze göre yerin yaratılışında da, göklerin yaratılışındaki kadar, Allah'ın varlığını kabule götüren deliller vardır. Yine yerin yaratılışının benzeri bir yaratma, mahlukatın fiillerinde görülemez. Mâturidî yerin yaratılışı ile ilgili dikkat çekici şu cümleyi kullanıyor: «Allah yeri yarattı ve onu su veya hava üzerinde yaydı ve sakinleştirdi.» (36).

Mâturidî'nin bu ifadesi, tabii olarak bizi düşünce tarihine döndürüyor. Çünkü Antik Yunan dünyasının önemli filozoflarından Thales dünyanın «su», Milet, Mektebinin üçüncü önemli filozofu Anaximenes (MÖ. 550-480) de dünyanın «hava» üzerinde yüzdüğünü iddia ediyorlardı. Thales'e göre «üstü yarı küre şeklinde bir gök kubbesi ile çevrelenmiş olan arz, uçları daha kalkık olan yuvarlak bir düzlem şeklinde, okyanusun üstünde yüzmektedir.» (37) Anaximenes'e göre ise «dünya, yuvarlak bir masa gibidir. Havada yüzmektedir.» (38).

Görüldüğü gibi Mâturidî'nin «dünya yaratıldıktan sonra su veya üzerinde yayıldı ve sakinleştirildi» fikri Antik Yunan filozoflarında da vardır. Birand'ın belirttiğine göre böyle sular üstünde

yüzen bir dünya anlayışı, Babilonya'da da bulunmaktadır. (39). Acaba Mâturidî, dünyanın yaratıldıktan sonra su veya hava üzerine yayılışı fikrini nereden aldı? Bu soruya iki şıklı cevap verilebilir: 1— Mâturidî bu düşünceyi Kur'an'dan veya hadislerden çıkarmış olabilir. 2— Eğer birinci şıktaki gibi olmamışsa, Mâturidî Antik Yunan Felsefesi veya Babilonya kültürünün etkisinde kalmıştır, denilebilir. Bu hususta yapılacak detaylı bir araştırmanın, yeterli açıklığı getireceği inancındayız.

Mâturidî'ye göre bu kainatın yaratılış fiili, ancak ve ancak, bizatihi kâdir, âlim ve tek olan Allah'a aittir. Akılla, fikirle böyle bir yaratılış düşünülüp gerçekleştirilemez. Bu fiili, kim Allah'tan başkasına atfederse, öldükten sonra dirilmeyi de inkâr etmiş demektir. İnkâr edenlerin durumu böyledir.

Müfessirimiz, ayetin «Lisanlarınızın ve renklerinizin farklı olması» bölümünü «lisanlarınızın ayrı ayrı yaratılmasında da, kâinatın yaratılışı gibi, Allah'ın varlığını belirten ayetler vardır.» şeklinde açıkladıktan sonra şöyle diyor: Lisanlar yaratılış yönünden çeşitli değildir. Konuşma vuku buluncaya kadar bu çeşitli olmayış devam eder. Ancak konuşma ve söz vuku bulduğu zaman lisanlardaki çeşitlilik ortaya çıkar. Konuşma ve ses hal durumunda iken, yani kuvve halinde iken birbirine benzerler. Yaratılış yönüyle tek olup, çeşitli olmasa da, ağızdan çıkışları çeşitli sözleri meydana getirir (40).

Kanaatimizce Mâturidî'nin, ayette geçen lisanlar kelimesinden anladığı, her insanın konuştuğu kendi lisanıdır. Bir insanın aynı sesi kullanarak değişik şekillerde telaffuz edip, konuşma yapması; gerektiğinde müzik söyleyip, gerektiğinde kızması; aynı sesle değişik şeyler ifade etmesidir.

Mâturidî'ye göre bu ayet, Mutezilenin «kulların sözleri mahluk değildir, Allah'ın onda bir yapımı yoktur» iddiasını çürütmektedir. O'na göre insan çeşitli şekillerde konuşup söylemeseydi, bu yapım Allah'ın varlığına delil olmazdı. Oysaki Allah lisanların çeşitli oluşunu, kendi varlığına delil kabul ediyor. Bu da gösteriyor ki lisanların çeşitli yaratılması Allah'ın varlığına delildir. İnsanın renklerinin değişik olması da böyledir. Bu renk değişikliği ister yaratılıştan olsun; isterse öfke ve sevinç gibi arızî psikolojik hadiselere bağlı bulunsun. Müfessirimize göre Allah bu ayetle kulların fiillerini ve sözlerini, kendisinin yarattığını bildirmektedir.

Düşünürümüz kendi görüşünü, yukarıda belirtmeğe çalıştığımız şekilde açıkladıktan sonra, diğer tevilcilerin bu ayet hususundaki görüşlerini şöyle naklediyor: «Tevilcilere göre lisanların çeşitli olmasından kasıt: Arapça, Acemce, Nebatça, Türkçe ve benzeri lisanlardır. Renklerden kasıt ise: Beyaz, kırmızı, siyah ve benzeri renklerdir. Fakat bu ayette asıl olan bizim zikrettiğimiz şeydir» (40).

Görülüyor ki Mâturidî, emin olduğu noktalarda kendi görüşünün diğerlerinden daha doğru olduğunu açık olarak belirtiyor. Bu son ifadesiyle de lisanlardaki çeşitliliğin, bir insanın konuştuğu lisanın kelime ve ifadelerindeki değişiklik olduğunu vurguluyor. Biraz detaylı düşündüğümüz zaman her iki görüşün de, ayetin manasını açıkladığı kuşkusuzdur. Çünkü bir insan Allah'ın varlığına delili, kendi konuştuğu lisanın değişikliklerinde bulacağı gibi; aynı kaynaktan gelen ve aynı organları taşıyan insan cinsinin çeşitli lisanlar konuşmasından da bulabilir.

Ayetin «Muhakkak bunda alimler için âyetler vardır.» bölümünü de şöyle açıklıyor: İstifade eden alimler için, düşünen ve araştıran alimler için, lisanların ve renklerin ayrı ayrı yaratılışında, insanı Allah'ın varlığına götüren deliller vardır. Çünkü alim düşündüğü ve inceden inceye araştırdığı zaman ayetin buradaki manasını ve gayesini bilir.

Açıkça görüldüğü gibi lisanların ve renklerin çeşitliliğindeki Allah'ın varlığının delillerini bulmaktan herkes değil, alimler sorumlu tutuluyor.

Bu ayeti günümüz müfessirlerinin nasıl açıkladığını görmek için, müfessirlerimizden Elmalılı'ya başvuruyoruz. «Elmalılı'ya göre renk ve lisanların çeşitliliği Allah'ın kudretini gösterir. Diğer taraftan bütün bu çeşitlilikler içinde, küllî bir nizamı koyup idare etmesi ise, Allah'ın ilim ve yaratmasındaki hikmetini gösterir. Lisanların ve renklerin farklı olmasında hikmet vardır. Bu hikmetlerden birisi «Sizi soylar ve kabilelere ayırdık ki birbirinizi tanıyasınız diye» (41) şeklinde belirtilen emirdeki yayılma içindeki tanışmadır. Böyle çeşitli lisanları içine alan bir cemiyet teşekkül ettirmek ancak ilimle kabil olabilir. Hikmetlerden başka birisi de, bir insan ne kadar çok lisan bilirse, Allah'ın ayetleri hakkında o kadar çok bilgi edinmiş olacaktır. Buradan çıkan sonuçlardan biri de insan siması (fizyonomi) ile uğraşan ilmin, lisan ilmi kadar mühim olduğudur (42).

Görülüyor ki Elmalılı da «lisanlar» kelimesinden, her milletin kendine ait konuştuğu ayrı ayrı lisanları anlıyor.

Düşünmeyle ilgili olarak seçtiğimiz üçüncü ve dördüncü ayetlerde şunlardır: «Biz göklerle yeri ve aralarındakileri, eğlence ve boşuna iş yapanlar olarak yaratmadık. Ancak bunları (imana ve itaata getiren) hak için yarattık. Fakat onların çoğu bilmezler» (43).

Mâturidî bu ayetlerin teviline şu ayetle başlıyor: «Biz o gök ile yeri ve aralarındakileri boşuna yaratmadık. (Bunların yaratılması boşunadır sözü) o kafirlerin zannıdır...» (44) Bu ayeti de şöyle açıklıyor: Muhakkak kafirler Allah'ın sözünü tam olarak söylemiyorlardı. «Muhakkak Allah yer ile göğü ve ikisi arasındaki olan şeyleri boşuna ve eğlence olarak yarattı.» Allah'ın yarattığı bu şeylerin hepsi inkarcıların zan ve düşüncelerine göre boş ve eğlence oluyordu. Çünkü kafirler öldükten sonra dirilmeyi de inkâr ederek şöyle diyorlardı: «Öldükten sonra dirilme yok, hesap yok, sevap yok, ceza da yok.» Mâturidî'ye göre inkâr edenler kıyamet günü ve yeniden dirilişin olmayışını, kendi zanlarına göre önceden düşünüp kabul ettikleri için; kendi yaratılışları, göğün yaratılışı ve diğer zikredilen şeyler boş ve eğlence oluyor. Onların batıl zanlarına göre Allah, zikrettiği şeyleri sadece yok etmek ve helâk etmek için yaratmıştır. Bunların zamanında yaratılmasında, daha sonra bozmak ve yok etmekten başka bir amacın olmadığını söyleyen kimse kainatın yaratılışı ve gayesini bilmeyen cahildir ve hiçbir hikmet sahibi de değildir. Halbuki Allah kâinatı da kendilerini de yoktan yaratmıştır. Onların bir halden diğer bir hale çevrilmesi, nutfeden pıhtılaşmış kana, oradan küçük bir et parçasına; daha sonra insan tipinde şekillendirilmeleri, nihayet ihtiyarlık haline döndürülmeleri de Allah'ın meydana getirmesiyledir.

Eğer Allah'ın maksadı bu zikredilen şeylerin sadece yok olması ve helâk edilmesi olsaydı -ki bu inkârcıların zannıdır- işte o zaman bu yaratılan şeyler boş ve eğlenceden ibaret olurdu. O zaman da Allah fiilinde, maksadında abesle uğraşan cahil olurdu. Oysaki Allah: «o ipliğini sağlamca eğirdikten sonra bozan kadın gibi olmayın.» (45) diye emretmektedir. Bu ayette Allah, ipi bükmeadaki maksadı, neticede onu bozmak olan kadını cahil olarak nitelendirmiştir. Kulu için cahillik kabul ettiği şeyi Allah'ın kendisi yapar mı? Kafirlerin dediği ve zannettiği şekilde, öldük-

ten sonra dirilme ve haşır olmasaydı, mahlukatın yaratılması hikmetsiz ve boş olurdu. Oysaki Allah mahlukatı boşuna yaratmadığını belirtmek için : «Sizi ancak boşuna yarattığımızı ve gerçekten bize döndürülmeyeceğinizi mi zannettiniz?» (46) bu yuruyor. Böylece Allah, mahlukatın boşuna değil kendine dönme-leri için yarattığını bildiriyor (47).

Konunuzla ilgili seçtiğimiz dördüncü ayetin: «Ancak bunları (imana ve itaata getiren) hak için yarattık» bölümünü ele alan Mâturîdî diğer müfessirlerin görüşlerini belirterek şöyle diyor: «Bazıları dedi ki: Biz yeri ve göğü Hakkı ikame etmek için yarattık. Diğer bazıları da bu ayete, «ancak amaçlanan şey için» diye anlam verdiler. Hakkın aslı, yapana sonunda övgüyü gerektiren şeydir. Batıl ise, yapana vergiyi gerekli kılan şeydir. Allah bu zikredilen şeyleri zemmedilmesi için değil, fiiline hamdedilmesi için yarattı. Eğer onları yaratmaktaki maksadı sadece yok etmek ve helâk etmek olsaydı, O'na hamdedilmeyip bilakis zemmedilirdi.

Ayetin son kısmındaki : «Fakat onların çoğu bunu bilmiyor» bölümünü de «yerle gökler boşuna, abes olarak yaratılmadılar. Bu inkârcıların kendi zannıdır.» (48) şeklinde açıklıyor.

SONUÇ : Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kur'an'daki, Allah'ın varlığının delili üzerinde düşünmeyi gerektiren ayetlerin tamamını bu sınırlı tebliğimizde sunmamız mümkün olmayacaktır. Şimdilik yaratılış delili üzerinde düşünmeyi emreden dört ayetin, Mâturîdî tarafından yapılan tevili ile tebliğimizi noktalamayı uygun buluyoruz. Ancak düşünmeyle ilgili ayetlerin tamamının Mâturîdî tarafından nasıl açıklandığını, kültürümüze kazandırmak son derece önemli görülmektedir. Şu ana kadar dünya ilim camiasınca, bu büyük dâhî üzerinde lâyıki ile durulmamış olması, biz müslüman Türklere, O'nun bütün eserlerini Türkçe'ye kazandırarak dünyaya tanıtmayı, ifası zaruri bir görev yapmaktadır. Bu hususta yapılacak çalışmaların, asrımız düşünürlerine yeni görüş ufukları açacağı kamsındayız. Bu iş ise büyük bir çalışmayı gerektirecektir. Fakat karşılığı, sarfedilecek çabanın kat kat üstünde olacaktır. Mademki işi çalışmaya bağladık. Öyle ise tebliğimizi, büyük Türk aliminin «İnsanlar için ancak çalıştıklarının karşılığı vardır.» ayetini açıklamasıyla biterelim (49).

Bu ayetin açıklamasında Mâturîdî şöyle diyor: İnsanlar ancak çalıştığının karşılığını bulur. Allah insanları çalışmalarından

dolayı mükafatlandırır ve bu çalışma karşılığını kendi lütfu ve keremiyle artırarak verir. Çünkü bu artırarak veriş Allah'ın kendisi belirtiyor: «Kim bir hayırlı ve güzel amelle gelirse, ona on misli verilir.» (50) Çalışmayan küçüklere Allah'ın kendi fazla ile bazan verdiği sevaplar, bu fazla verişin örneklerindedir. Fakat şerre gelince Allah, onun karşılığı olan cezayı artırmıyor, sadece misli kadar veriyor. Bunu da Allah yukarıdaki ayetin devamında açıklıyor: «Kim de bir günah işlerse ona ancak misli ile ceza verilir. Onlar haksızlığa uğratılmazlar.»

Mâturîdî ayet içinde geçen önemli gördüğü, gramerle ilgili hususu da hemen açıklıyor. Ona göre yukarıdaki ayetteki «lehu» kelimesi lûgat bakımından «aleyhi» kelimesi anlamındadır. Çünkü Allah, başka bir ayetinde bu «lehu» kelimesinin «aleyhi» manasına kullanışının misalini veriyor: «Eğer iyilik ve güzellik işlerseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz; ve eğer kötülük ederseniz yine kendinize.» (51) Bu ayette geçen «feleha» kelimesi, «fealeyhâ» manasındadır. Mâturîdî'ye göre «Hiçbir günahkâr da başkasının günahını taşımaz» ayeti kafirler hakkında nazil olmuştur. Günah yönünden de olsa insanlar çalıştığının karşılığını bulurlar. Bunun için insanlar ancak çalıştığının karşılığını bulur» (52).

D İ P N O T L A R

1. Prof. Dr. Bedia Akarsu, Felsefe Terimleri Sözlüğü, Ank. 1984, s. 51.
2. Ernest Von Aster, Bilgi Teorisi ve Mantık, çev. Macit Gökberk, İstanbul, 1972, s. 3.
3. Doç. Dr. Necati Öner, Klasik Mantık, Ank. 1970, s. 3.
4. İmam-ı Gazzali, İhyâ-i Ulûmî'd-Dîn, çev. Ali Arslan, İst. 1974, s. 13.
5. Prof. Dr. Bedia Akarsu, a.g.e., s. 51.
6. Takiyettin Mengüşoğlu, Felsefeye Giriş, İst. 1983, s. 63.
7. Takiyettin Mengüşoğlu, a.g.e., s. 105, 106.
8. Prof. Dr. Necati Öner, Zihniyet Farklılıkları ve Kültür, Erdem (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi) cilt 1, sayı 1, Ank. 1985, s. 94.
9. Mâturîdî, Tefsir-i Te'vîlat, Raşid Efendi Kütüphanesi, No 47, Varak 303 (308). (Bu eserin, Raşid Efendi Kütüphanesindeki nüshasının varakları çift rakam taşıyor. Bu nedenle her varak için çift rakam veriyoruz.)
10. Mâturîdî, a.g.e., varak 303 (308).
11. Nüreddin es-Sâbûnî, Mâturîdîye Akaidi, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara, 1979, s. 57.
12. İmam-ı Gazzali, a.g.e., s. 206; Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ' ve Müzîlî'l-İlbâs, c. 1, Beyrut 1351, s. 311.
13. Aclûnî, a.g.e., s. 310.
14. Muhammed İkbâl, İslamda Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu, çev. Dr. N. Ahmet Asrar, İst. 1984, s. 84.
15. Hilmi Ziya Ülken, Felsefeye Giriş, Ank. 1963, s. 51.
16. Muhammed İkbâl, a.g.e., s. 19.

17. Kur'an, 21/Enbiya, 30.
18. Kur'an, 21/Enbiya, 31.
19. Kur'an, 21/Enbiya, 32.
20. Kur'an, 21/Enbiya, 33.
21. Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, cilt I, İst. 1973, s. 377.
22. Kur'an, 35/Fatır, 41.
23. Kur'an, 21/Enbiya, 21.
24. Kur'an, 21/Enbiya, 22.
25. Mâturîdî, a.g.e., varak 358 (364).
26. Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Cilt, 5, ss. 3351-3352.
27. Mâturîdî, a.g.e., varak 358 (364).
28. Kur'an 24/Nur, 45.
29. Mâturîdî, a.g.e., varak 392 (398).
30. Prof. Dr. Kâmiran Birand, İlkçağ Felsefe Tarihi, Ank. 1964, s. 13.
31. Alfred Weber, Felsefe Tarihi, çev. Vehbi Eralp, İst. 1949, s. 276.
32. Kur'an, 30/Rûm, 22.
33. Mâturîdî, a.g.e., varak 433 (439).
34. Prof. Dr. Kâmiran Birand, a.g.e., ss. 64-65.
35. Prof. Dr. Mehmet S. Aydın, Süreç (proses) Felsefesi Işığında Tanrı-Âlem İlişkisi, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt. XXVII, Ank. 1985, s. 32.
36. Mâturîdî, a.g.e., varak 433 (439).
37. Prof. Dr. Kâmiran Birand, a.g.e., s. 14.
38. J. Burnet, L'Aurore de la Philosophie Grecque, Edition français par Aug. Reymond, Paris, 1952, s. 82.
39. Prof. Dr. Kâmiran Birand, a.g.e., s. 14.
40. Mâturîdî, a.g.e., varak 433 (439).
41. Kur'an, 49/Hucurat, 13.
42. Elmalılı Hamdi Yazır, a.g.e., cilt, 6, ss. 3813-3814.
43. Kur'an, 44/Duhan, 37-38.
44. Kur'an, 38/Sad, 27.
45. Kur'an, 16/Nahl, 92.
46. Kur'an, 23/Mü'minin, 115.
47. Mâturîdî, a.g.e., varak 524 (530).
48. Mâturîdî, a.g.e., varak 524 (530).
49. Kur'an, 53/Necm, 39.
50. Kur'an, 6/Enam, 160.
51. Kur'an, 17/İsra, 7.
52. Mâturîdî, a.g.e., varak 555 (562).